

A demokrácia válsága

Vázlat a világ politikai helyzetének a megértéséhez

A mostani gazdasági világválság úgyszólván egyetlen pozitív hatása, hogy felértékelődött az emberiség intellektuális ereje. Elsősorban a közgazdászok iránt nőtt meg az érdeklődés, hisz tőlük várnak valami ötletet, hogy legalább a gazdasági bajok enyhítésével próbálkozzanak, kiutat találjanak a válságból. Sajátos jelenség azonban, hogy reflektorfénybe kerültek a társadalomtudomány művelői, de azok a filozófusok is, akik már korábban is foglalkoztak azzal, ami a filozófia ősi témája: az ember társadalomban élésének kérdése, ennek kapcsán az emberi társadalom megszervezésének és működésének módja, az állam lényegének tanulmányozása, gépezetének megértésétől az ideális állam elképzeléséig. Ez érthető is, hisz a gazdasági válság napirendre tűzött sok kérdést az állammal, a demokráciával, sőt a filozófia legigazibb témájával: a „történelemcsinálással” kapcsolatban. Mi a demokrácia válságának kérdését próbáljuk körbejárni, természetesen szűkös lehetőségeink miatt csak vázlatosan.

Az alapok

A demokrácia őshazája az ókori Athén. Maga a szó is görög eredetű: népuralmat jelent. Periklész, az athéni demokrácia fénykorának államférfija így határozta meg a város államformáját: „Népuralom, mert mi úgy élünk, hogy nem a kisebbséggel, hanem a polgárok többségével törődünk.” A görög filozófusok úgy fogták fel, mint az államberendezés egy lehetséges formáját. Vagy éppen mint a lehetséges berendezések (timokrácia, plutarchia, oligarchia, tirannizmus és demokrácia) körforgásának egyik állomását. Ott azonban inkább történelmi kuriózumot jelentett. Athén szinte egyedülálló volt ezzel a berendezésével, a görög városállamok a politikai rendszerek számos más – rendszerint diktatórikusabb – formáját kínálták. Athénban ez a rendszer nem is demonstrálta, hogy fölényben van más megoldásokkal szemben. Részben azért, mert Athént mindig legyőzték a kevésbé demokratikus rendszerek: Spárta, Macedónia. Részben azért, mert Athénban is gyorsan áldozatul esett

---

* Bálint István, nyugalmazott újságíró, Magyar Szó, publicista, Újvidék

azoknak, akiket ma demagóg populistáknak nevezünk. De leginkább azzal, hogy ennek a rendszernek az alapja a rabszolgatartó társadalmi rendszer volt. Formálisan az tette lehetővé, hogy az egyéb kötöttségektől mentes „szabad” ember „politizálhasson”. Lényegében pedig ez a rendszer nemcsak teljesen kizárta a „politikából” a rabszolgát, hanem még emberszámba sem vette.

A görög filozófia azonban kiindulópontja lett annak, hogy a demokrácia elméleti alapját a filozófusok adták meg. Ma már szinte furcsán hangzik, de igaz: a francia forradalom konventjében néha úgy tűnt, mintha – a maihoz hasonló politikai pártok hiányában – filozófiai iskolák vitatkoznának egymással. Mert a francia forradalom vezéreszméjét, a demokratikus társadalom alapját képező: szabadság, egyenlőség, testvériség jelszót a filozófusok tanításának hatására fogalmazták meg. Az egész eszmerendszer kialakulásához nemcsak Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) kellett a társadalmi szerződés elméletével, azzal a felfogásával, hogy az állam alapját képező közakarat, a volonté générale, az egyének közös erőfeszítésének eredményeként alakul ki, hanem ahhoz, hogy az kialakulhasson, az egyén szabad közreműködésére van szükség. Kellott az elődök erőfeszítése is. Szükség volt arra, hogy Thomas Hobbes (1588–1679) kimondja: „A természet az embert egyenlőnek teremtette a testi és szellemi képességek tekintetében.” És megfogalmazza azt a ma is érvényes elvet, hogy a szabadságnak csak a másik ember szabadsága szabhat határt. Ahogyan ő írta: „A másik törvény, hogy az ember, ha szükségesnek tartja a békét és önmagának a megvédését, hasonlóan kész feladni jogát mindenre, és megelégszik annyi szabadsággal más emberek felé, amennyit ő más embereknek önmagával szemben hajlandó elismerni.”

Szükség volt arra, hogy Baruch de Spinoza (1632–1677) az államelméletet megszabadítsa a teológia nyűgétől és kimondja: „Minden egyénnek korlátlan joga, hogy fennmaradjon, vagyis hogy saját természete szerint éljen és cselekedjen.” És hogy John Locke (1632–1704) hirdesse: „Az egyetlen módja annak, hogy az ember magát megfoszthatva természetes szabadságától magára vállalja a polgári társadalom nyűgét az, hogy más emberekkel megegyezésben társul és közösségben egyesül.” A megegyezés lényege pedig: „Annak tehát, aki a természetes állapotból közösségbe egyesül, a közösség javára le kell mondania minden olyan jogról, amelyre szükség van azokhoz a célokhoz, amelyek elérésére az emberek közösségben egyesülnek, ha csak az emberek kifejezetten nem egyeztek meg abban, hogy bizonyos számú emberek a

többségnél nagyobb jogot élveznek.” Sőt, ő írta le azt is, hogy a demokráciában „a többség kezében van a közösség egész hatalma azok felett, akik először egyesülnek társadalomban, és ezért a többség használhatja ezt a hatalmat arra, hogy időről időre törvényt hozzon a közösség számára”. A társadalmi feltételeknek kellett azonban megérlelődniük ahhoz, hogy ilyen előzmények alapján Robespierre, a francia forradalom egyik vezéralakja megfogalmazza annak a rendszernek a kritikáját, amelynek helyébe a forradalom a demokrácia rendszerét akarja állítani: „Az ember arra születik, hogy boldog és szabad legyen, de mindenütt rab és boldogtalan... Eddig a hatalom ügyessége csak a fosztogatás és sok embernek kevés általi leigázásának ügyessége volt, a törvényhozás pedig csak olyan eszköz, amely az ilyen erőszakot rendszerré formálta.” A német filozófia – amely a történészek jelentős részének véleménye szerint a francia forradalom eszmei formája – ezután megfogalmazta azokat az eszméket, amelyek a demokrácia építésének hajtóerejévé lettek. Ahogy Immanuel Kant (1724–1804) fogalmazott: „A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. A kiskorúság arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék. Magunk okozta ez a kiskorúság, ha oka nem értelmünk fogyatékoságában, hanem az abbeli elhatározás és bátorság hiányában van, hogy mások vezetése nélkül éljünk vele. Sapere aude! Merj a magad értelmére támaszkodni! – ez tehát a felvilágosodás jelmondata.”

A demokráciának mint politikai rendszernek, az állam felépítésmegszervezése rendszerének a megteremtéséhez azonban a társadalmi feltételeknek kellett megérlelődniük, a demokráciát lehetővé tevő társadalmi rendszernek kellett kialakulnia. Így a demokrácia gazdasági alapját az árutermelés automatizmusa, társadalmi alapját a polgárok egyenjogúságát megteremtő nemzet, politikai alapját pedig a jóléti állam adta meg. Hogy a demokrácia mostani – általunk vizsgált – válsága úgy és azért következzen be, mert nehézségekbe ütközött, sőt bajba jutott a demokráciának mind a három alapja.

A demokrácia gazdasági alapja ugyanis egyrészt a magántulajdon és annak alapján az államtól független polgár, másrészt az árutermelés automatizmusa. Mind a két feltételt a kapitalizmus teremti meg. Elsősorban is ennek a társadalmi rendszernek az alapfeltétele az árutermelés, annak automatizmusa: állami és más szervezett elosztástól való megszabadítása, és a javakkal rendelkezőktől – állami raktáraktól, mint az inkánál, a papoktól, mint Egyiptomban – való függőség felszámolása. Ez az automatizmus a piac, amely nemcsak szabadabbá teszi az áruk cseréjét,

hanem olyan feltételeket is teremt, amelyek megkövetelik, hogy az egyén minden kockázatot vállalva szabadon és gyorsan hozza meg döntéseit, amelyektől nemcsak saját és családjának jóléte, hanem még megmaradása is függ. Íme, mit ír erről a piacról Erich Fromm: Menekülés a szabadságtól c. művében: „A középkori piac viszonylag kicsi volt, tehát működését könnyű volt megérteni. Közvetlenül és konkrétan összekötötte a keresletet és a kínálatot. A termelő nagyjából tudta, mennyit kell termelnie, és viszonylag biztos lehetett abban, hogy termékét kedvező áron eladhatja. Most mind nagyobb piacra kell termelni, tehát az ember nem tudta előre felmérni az eladás lehetőségét. Ezért nem elég csak jó árut termelni. Bár ez az eladás egyik feltétele maradt, a piac előre nem látható törvényszerűségei szabták meg, hogy egyáltalán eladhatja-e a terméket és mekkora lesz a haszon.”

Az árutermelés automatizmusa és a piac sajátossága teremtett meg két olyan dolgot vagy a piac épült két olyan dologra (már attól függően, hogyan fogjuk fel a kölcsönös összefüggésnek ezt a bonyolult mechanizmusát), ami – hasonlóan bonyolult kölcsönhatásban – létrehozta a demokrácia feltételeit, illetve megkövetelte létezésüket. Az egyik a magántulajdon: a tulajdon államtól, földesúrtól vagy mástól való függésének felszámolása, a tulajdonnal való rendelkezés szabadsága, az ezzel járó kockázattal, az azokat vállaló és azokkal megbirkózó emberrel. A másik maga a szabad ember, a polgár. Ismét Frommot idéznénk, aki az előbbi gondolatmenetet így folytatja: „Ezzel éppen leírtuk az érem egyik oldalát, de van másik oldala is: a kapitalizmus felszabadította az egyént. Az embert megszabadította a korporatív rendszer rendszerbeli kötöttségétől, megengedte, hogy saját lábára álljon és kipróbálja a maga szerencséjét. Az ember saját sorsának urává lett, az övé volt a kockázat, az övé a haszon. Saját munkájával sikert és gazdasági függetlenséget érhetett el. A pénz kiegyenlítette az embereket, és erősebbnek bizonyult, mint a születés, az osztály.” Majd művében még többször vissza-visszatér az egyén felszabadulása fontosságának a hangsúlyozására. „Az ember magára van utalva, minden saját munkájától függ, nem pedig a hagyományos helyzete adta biztonságtól.” És: „Az egyént többé nem kötötte a megállapodott, a hagyományra alapuló társadalmi rendszer, amely viszonylag kevés módot adott a hagyományos határokon túli előrehaladásra. Megengedte és elvárta, hogy egyéni anyagi hasznának sikeres megvalósításával eljut addig, ameddig szorgalma, értelme, bátorsága, takarékosága és szerencséje elviszi. Esélye volt a sikerre, de kitette magát a veszélynek, hogy veszít, és egyike lesz a mindenki mindenki elleni ke-

mény gazdasági küzdelem halottjának vagy sebesültjének. A feudális rendszerben az egyed életének határai már születése előtt meghatározottak voltak, de a kapitalista rendszerben az egyednek, különösképpen a középosztály tagjának – számos korlátozás ellenére – módjában állott, hogy saját tulajdonságai és lépései alapján sikert érjen el.”

Az árucseré automatizmusa révén a kapitalizmusban létrejött magántulajdon és a polgár azonban csak az elengedhetetlen alapot teremti meg a demokráciához. (Márai ír arról, hogy Magyarországon nem volt és nem lehetett demokrácia, mert nem volt polgárság. Legfeljebb a Felvidéken és Erdélyben létezett, ott is kibontakozatlan formájában, Budapesten legfeljebb a kapzsi középosztály alakult ki.) A demokráciához ezen az alapon még két dologra volt szükség. Elsősorban a rendszerre és az államra, amely a szabad és magukra utalt polgárok közti viszonyt szabályozza. Ahogyan John Stuart Mill (1806–1873) írta: „Az ember életének az ad értéket, hogy más emberek kénytelenek vele szemben korlátozni szabad tevékenységüket. Fel kell tehát állítani bizonyos szabályokat, ezt kell legelőször is a törvénynek megtennie, de ott, ahol sok dologban a törvény nem lehetséges, bizonyos szabályokat kell hogy állítson a közvélemény.” A demokrácia e mechanizmus kialakításának és működésének-működtetésének a politikai rendszere. Másrészt szükség van arra, hogy az ilyen feltételek között szabaddá lett, de ugyanakkor az együttélés vállalása érdekében mások szabadsága által bizonyos fokig korlátozott ember érdeklődést mutasson a közügyek iránt, vállalja az ezzel járó kötelezettségeket és feladatokat, aktívan részt vegyen a szabadságot mások szabadságával korlátozó rendszer kialakításában és működtetésében. (Mint majd később látni fogjuk: a demokrácia válságának egyik oka és egyben tünete a közöny terjedése a polgárok körében).

A demokrácia diadalához azonban a gazdasági alap megteremtése mellett szükség volt arra, hogy győzelemre jusson az a felfogás, amely szerint minden ember egyenjogú, tehát egyforma joggal vesz részt a politikai életben, az állam és a társadalom kérdéseinek az eldöntésében. Ennek az egyenjogúságnak a megteremtésében kétségtelenül az első lépés a kereszténység, amely lehetővé tette a rabszolgaság felszámolását is. Elsősorban annak hangsúlyozásával, hogy minden ember egyformán Isten teremtménye, és ezek a teremtmények egyformák Isten előtt, egymás között pedig testvérek a hitben. Az egyenlőségnek ez az értelmezése fontos szerepet kap a valláson alapuló államelmélet kidolgozásában is. Többek között Aquinói Tamás (1226–1274) számára lehetővé tette,

hogyan az államot a jog és az igazságosság ember által megteremtett rendszerének fogja fel.

Az emberek egyenlőségének és egyenjogúságának érvényesülését azonban csak a nemzet kialakulása hozta meg. A kereszténység teljesen hozzájárult a rabszolgaság felszámolásához, elsősorban ahhoz, hogy az ember rabszolgák nélkül is el tudja képzelni a társadalmat. De a rabszolgák még a kereszténység diadala után, sőt a feudalizmus korában is sokáig megmaradtak, és a kapitalizmus fejlődésének első szakaszában is megjelentek. (Még a marxista korszakban felhívtam a figyelmet arra: nem szabad dogmatikusan értelmezni, hogy a társadalom fejlődése ös-közösség, rabszolgatartó rendszer, feudalizmus és kapitalizmus szakaszokon át történik. Mert egyrészt: ha valamelyik bolygón vannak értelmes lények, nem biztos, hogy azok is hasonló szakaszokon át jutottak a legfejlettebb stádiumba. Másrészt Marx megkülönböztetett egy ázsiai termelési módot is és a dogmatizmus levetkőzésének korszakában, a „neomarxisták” az elidegenülés és az ázsiai termelési mód tanulmányozásával léptek fel a dogmatizmus ellen. Az én legfőbb érve azonban az volt, hogy ezek a szakaszok csak az európai fejlődésre jellemzők, még ott is jobban összekuszálódtak, mint a társadalmi fejlődés szakaszait mereven különválasztók képzelik.) Így az egyenjogúságot – elsősorban a jobbágyság eltörlésével, a paraszti tömegek felszabadításával, egységes nemzetbe olvasztásával – csak a nemzetek kialakulása hozta meg.

Nem véletlen, hogy az emberi szabadság már említett hordozói egyszersmind a nemzeté alakulás ideológiájának a megfogalmazói is. A már idézett Kant – a nemzetet teremtő francia forradalom filozófiai vetületeként – nemcsak az emberi szabadság szószólója volt, hanem a nemzet eszméjének kialakulásában is fontos szerepet játszott. Azzal, hogy a filozófia történészei szerint (lásd ezzel kapcsolatban Ernst Cassirer: Az állam mítosza c. művét) Kopernikusszal ellentétes fordulatot hajtott végre: míg az azt hirdette, hogy nem a Föld a világ közepe, Kant azt mondta, hogy a történelmet és társadalmat egyformán „csináló” ember a világ középpontja.

Igazi megfogalmazását ez az egyenlőség-egyenjogúság azonban már a nemzet megteremtésében is fontos szerepet játszó két okmányban nyerte el: a jobbágyság eltörlésében is központi szerepet kapó francia forradalom okmányában és a társadalmi változást az angol uralom lerázásával egybekapcsolódó amerikai függetlenségi nyilatkozatban; mind a kettő nyilvánvalóan megfogalmazásait a már említett filozófusok, elsősorban a „természetes jog” felfogásának műveiből vette. (Az amerikai

nyilatkozat előbb – 1776-ban – született, mint az 1789-ben készült francia, de a franciák tagadják, hogy másoltak volna. Mi azért idézzük őket fordított sorrendben, mert a francia nyilatkozat közvetlenebbül kapcsolódik a jobbágyosság eltörléséhez, ami szerintünk a nemzet megteremtésének alapja. A nemzet ugyanis sajátos kölcsönhatás: ahhoz, hogy megszülethessen, szüksége volt annak a korlátnak a leküzdésére, amely abból adódott, hogy a társadalom merev határral egymástól elválasztott két részre: nemesekre és jobbágyokra oszlott, másrészt a nemzet ennek a megoszlásnak és megosztottságnak a felszámolásával jött létre.)

„Az emberek szabadnak és jogokban egyenlőnek születnek és azok maradnak egész életükben” – áll Az ember és a polgár jogairól szóló 1789. évi nyilatkozat 1. szakaszában, amit még kiegészít a 6. szakasz: „A törvény a közakarat kifejezése: minden polgárnak joga van arra, hogy személyesen vagy képviselője által részt vegyen a törvény kidolgozásában, annak mindenki számára egyenlőnek kell lennie, akár véd, akár büntet. A törvény előtt minden polgár egyenlő és minden méltóság, hely és közszolgálat hozzáférhető számukra, képességeik szerint, minden különbség nélkül, kivéve tulajdonságaikat és képességeiket”. Az amerikai függetlenségi nyilatkozat is egyértelműen fogalmaz: „Mi szemmel látható igazságnak véljük, hogy minden ember egyenlőnek született, hogy Teremtőjük bizonyos elidegeníthetetlen jogokkal ruházta fel őket, amelyek közé tartozik az élet, a szabadság és a boldogság keresése.” A nemzet ezeknek az egyenrangú polgároknak a közössége, hogy a társadalmi különbségeket eltörlő nemzet a demokrácia előfeltétele legyen.

A demokrácia politikai alapja pedig a jóléti állam. A demokráciához ugyanis szükség van ennek az államnak mind a két elemére. A viszonylagos jólétre, mint ennek az államnak az alapjára. „A befogadó társadalomként felfogott demokrácia ezért nem csupán egy igen összetett történelmi-eszmetörténeti folyamatot feltételez, hanem egy olyan gazdasági fejlődést is, amely relatív jólétet biztosít az így kialakult társadalom tagjai számára” – írja Richard Rorty, egyike azoknak az állam és a demokrácia kérdéseivel napjainkban foglalkozó neves filozófusoknak, akikkel később majd részletesebben foglalkozunk. Erre a viszonylagos jólétre azért is szükség van, hogy a társadalom tagjai érdeklődjenek a politika és az állami ügyek iránt, vagyis pontosabban fogalmazva: ne legyenek olyan anyagi gondjaik, amelyek ezt az érdeklődést megakadályozzák. Mert csak ez a jólét képes arra, hogy a társadalom tagjai között olyan viszonylagos békét teremtsen, amely lehetővé teszi a demokrácia

működéséhez szükséges minimális társadalmi összhang és béke kialakulását.

Ezért lesz napjainkban a demokrácia válságának oka az anyagi gondok jelentkezése és a polgárok anyagi helyzete közötti különbségnek a fokozódása. Ezért van az, hogy Hollande francia elnök e válságos napokban is azt tartja a baloldal alapvető céljának: megteremteni „egy olyan társadalmat, amelyben a vállalkozások legitim ambícióját a társadalmi garanciák kiegyenlítik”. Ami a jóléti állam alapvető célja és funkciója, hogy – szintén Hollande megfogalmazásában – „legyőzzük az egyenlőtlenségeket a társadalmi kohézió érdekében”. És ez már kapcsolódik a demokráciának a jóléti államhoz fűződő másik szerepéhez: a demokráciához szükség van arra az állami gondoskodásra, amely enyhíteni próbálja a társadalmi különbségeket, mert enélkül nem létezhet az a társadalmi kohézió, amely alapvető követelménye és feltétele annak, hogy a társadalomban meglegyen az a minimális egyetértés, amely nélkül a kisebbség nem ismerné el a többség döntését. Ezért e két feltétel nélkül nem létezhet a demokrácia alapfeltétele: minden polgár egyenlő részvétele a politikai életben és az állam ügyeinek az intézésében, és a többség által hozott döntések végrehajtása. A mostani válság azért következett be, mert a jóléti állam már nem tudja ellátni feladatait, és ezzel megszűnik a demokrácia működésének a feltétele. Részben azért, mert már nem alakulhat ki többség az elkerülhetetlen lépésekhez, részben azért, mert az egyenlőtlenség fokozódása, a társadalom tagjai közötti ellentétek felhalmozódása megbontja a demokráciához szükséges társadalmi kohéziót.

A korlátok

A demokráciával szemben a mostani válság előtt is voltak kételyek, és azelőtt is megvoltak a demokráciának a korlátai. Csak éppen érvényesült Churchillnek az a híres mondása, hogy a demokrácia nem jó, csak éppen az emberiség eddig nem talált ki jobbat. És a demokrácia válsága részben azért következett be, mert a demokratikus rendszer már nem volt képes teljesíteni azt a feladatát, amiből eredt az, hogy az emberiség nem tudott nála jobbat kitalálni. Másrészt: továbbra is igaz maradt, hogy az emberiség nem talált ki jobbat, de hatékonyabb már létezik.

Az első kételyek a demokráciával kapcsolatban már az ókorban megfogalmazódtak. Platón a filozófia történelmében először fogalmazta meg a jogállamiság követelményét, de bírálta az athéni demokrácia fogyatékoságait, mert nem abban látta az ideális államot, sőt azt vallotta,

hogy a demokrácia a csöcselék uralmává válhat. A történész Hérodotosz azonban már egyenesen a monarchiát részesítette előnyben a demokráciával szemben. Ő ugyanis három rendszert különböztet meg, de mindjárt hozzá is teszi: „Az uralkodás meglévő formái közül hármat tartok legjobbnak, és pedig az egész nép uralmát, vagyis a demokráciát, a legjobb uralmát, vagyis az oligarchiát és egynek az uralmát, vagyis a monarchiát, de én mégis azt állítom, hogy a monarchiának van a legnagyobb előnye.” A demokrácia ellen azt az érvet hozza fel ugyanis, hogy „mivel mindenki első akar lenni, azt akarja, hogy az ő véleménye győzzön, heves viszály robban ki közöttük és az lázadáshoz vezet”. Már arról is említést tettünk, ehhez a kételyhez már az ókorban alapot adott az, hogy a demokrácia lehetővé tette a populizmus felülkerekedését. De említhetjük azt is, hogy az ókori Róma meghozta a demokrácia karikatúráját is azzal, hogy a birodalom fővárosában kialakult egy élőködő tömeg, amely csak cirkuszt és kenyert (mi a cirkuszt tesszük az első helyre, mert az pillanatokra elfeledtetheti még azt is, hogy kenyér nincs) követelt, és ezzel a kétfővel bármilyen célra bármikor meg lehetett vásárolni. Hogy a kételynek ez a forrása beépüljön már a demokrácia mai válságába is. A demokrácia azért került válságba, mert részben állama már kevésbé képes ezt a kenyeret biztosítani, részben ennek az államnak a vezetői cirkusszal akarják elterelni a tömegek figyelmét erről a tényről.

De az ókori kétely néha később is jelentkezett. Ma már kissé paradoxonnak tűnik, hogy a demokrácia és az emberi jogok alapelveit először megfogalmazó USA első vezetőiben mennyi kétely volt a demokráciával szemben. Benjamin Franklin például azt állította: „A demokrácia olyan, mintha két farkas és egy bárány szavazna arról, hogy mi legyen vacsorára.” Thomas Jefferson pedig azt hangoztatta: „A demokrácia nem más, mint a csöcselék uralma, amikor az emberek 51 százaléka elveheti a másik 49 százalék összes javát.” Ma már esetleg meglepetésként hathat, hogy az I. világháború forradalmi napjaiban nem a forradalmárok, hanem a filozófus Oswald Spengler (1880–1936) írta meg Nyugat alkonya c. művében a forradalmi erőszak igazolására szánt véleményét. Nemcsak idézi Robespierre-t: „A forradalom uralma a szabadság despotizmusa a tirannizmus ellen.” Ezen túlmenően hangoztatja: „A gazdaság privát erői szabad utat akarnak a nagy vagyon elsajátításához. Egyetlen törvényalkotás sem állhatja útjukat. Saját érdekeiknek megfelelő törvényeket akarnak, és ehhez felhasználják a maguk által készített fegyvert, a pártok által szolgált demokráciát. Ennek a támadásnak a visszaveréséhez a jognak előkelő hagyományra, olyan rétegeknek erős ambíciójára van

szüksége, amelyek a kielégülést nem a vagyon halmozásában keresik, hanem az anyagi hasznon túl az igazi gazdagság feladataiban.” És akkor még nem is szóltunk a marxizmusnak és más forradalmi irányzatoknak a „burzsoázia demokráciájáról” mondott bírálatáról.

Ezek a kételyek megtalálhatók az állam és a demokrácia kérdéseivel ma foglalkozó filozófusnál is. Richard Rorty szerint „Napjaink demokráciája nem sokkal több, mint a kormányzati hivatalokra pályázók kiválasztásának és legitimálásának leghatékonyabb módja.” Richard Posner szerint keveseknek van ideje és lehetősége olyan mértékben tájékozódni a közélet kérdései iránt, mint azt a hivatásszerűen ezzel foglalkozó értelmiségiek elvárnák. Ezért az állampolgárok jelentős részét nem is érdekli a politika, másik része pedig nem a közös, hanem az egyéni érdek alapján alakítja álláspontját. De még előttük Joseph Schumpeter 1992-ben Londonban megjelent *Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia* c. művében megállapította, hogy mai alakjában a demokrácia nem a népuralom formája, hanem csak a szavazatokért folytatott versengés lebonyolításának módja. Mindezen kritikák és észrevételek azonban nem voltak elegendők a demokrácia válságának kirobbantására. Ehhez a mostani gazdasági válság kellett, hogy ne a gondolkodásban jelenjen meg a kritika, hanem a gazdasági válság magával hozza, hogy a demokrácia korlátozásának törekvése a legdemokratikusabb államok gyakorlatának részévé váljon.

Addig az egészet elintézték Churchill már említett bölcs megállapításával: „A demokrácia a kormányzat rossz formája, azonban még mindig jobb az összes többinél.” Sőt volt egy korszak, amikor a Szovjetunió szétesése, az egész kommunista-bolszevik rendszer összeomlása után megszületett az az elképzelés, hogy a demokrácia véglegesen diadalmaskodott, és ezzel vége a történelemnek, ezzel majd a kérdésre vonatkozó elméletek taglalása keretében később foglalkozunk. Ennek az optimizmusnak vetett véget a mostani válság.

E válság taglalása előtt röviden szólnunk kell azonban még arról is, hogy ennek a demokráciának már a mostani válság előtt is megvoltak a maga korlátai. Elsősorban az, hogy csak szavakban hirdetett és hozott demokráciát, ténylegesen az egyenlőtlenségek megmaradtak. Azt már említettük, hogy az athéni demokrácia a rabszolgaságra épült, de a kirekesztés más formái a demokrácia meghirdetése, alapszabályainak megfogalmazása után, tehát már a mi korunkba is átnyúlóan megmaradtak. Az amerikai függetlenségi nyilatkozat kimondta, hogy minden ember szabadnak születik, de majd egy évszázadot kellett várni arra, hogy –

egy véres polgárháború árán – a rabszolgaságot eltörölkék. A francia forradalom kimondta, hogy minden polgár egyenjogú, de a demokráciájára büszke Franciaországban ennek az elvnek a kimondása után másfél évszázadnak kellett elmúlnia, hogy a nőknek megadják a szavazati jogot. És napjainkban is hány olyan magát demokratikusnak tartó és nevező országban még nem dőlt el a harc annak elismeréséért, hogy a homoszexuális is ugyanolyan ember, mint a többi, tehát őt is ugyanolyan jogok illetik meg, mint a többi embert.

A demokráciának azonban a formális jogból (a milliomosnak és a koldusnak egyaránt tilos a híd alatt aludni) és a többségi elvből (a többség dönt és a kisebbség ezt a döntést fegyelmezetten tudomásul veszi) származó korlátja nagyobb gond, és az ebből eredő probléma már része annak a válságnak, amelyről szólni akarunk. Arról van ugyanis szó, hogy ebbe a többségi elvbe okvetlenül korrekciót kell beépíteni, mert különben akadályozni fogja általában a kisebbségek, különösen a nemzeti kisebbségek problémájának a megoldását. Ez már korábban is látszott. Például: amikor Franciaországban napirendre került Korzika autonómiájának kérdése, akkor nemcsak a nacionalisták, hanem a baloldal is az autonómia ellen kampányolt. Azzal érvelve, hogy az autonómia sértené a polgárok egyenjogúságának elvét, mert külön jogokat adna a polgárok egy csoportjának. (Még az sem jutott eszükbe, hogy a kisebbségek számára az egyenjogúságot megbontó külön kötelezettség az, hogy meg kell tanulniuk franciául, a franciának pedig nem, tehát ennek a hátrálynak a kompenzálására már lehet intézkedéseket tenni, mint ahogyan annak kompenzálására, hogy a milliomosnak nem kell a híd alatt aludnia, a hajléktalannak viszont muszáj – már kitalálták a menhelyeket, ingyen szállásokat meg a segély különféle formáit.)

Bizonyos korrekciók már léteznek is. De csak egy szűk területen: a kisebbségek parlamenti képvisellete kérdésében. Több országban vannak olyan megoldások, hogy a kisebbségek külön parlamenti képviselőt választanak. Nálunk a kisebbségek pártjaira nem vonatkozik a parlamentbe jutáshoz szükséges küszöb, vagyis a leadott szavazatok arányában képviselőhöz jutnak. (Ez épp olyan igazságtalan, mint a magyarországi rendszer, amely szerint csak akkor jutnak képviselőhöz, ha van annyi szavazatuk, amennyi egy képviselői hely megszerzéséhez kell. Ez a rendszer ugyanis csak a nagyobb létszámú kisebbségeket juttatja parlamenti képviselőhöz. Magyarországon egyik sem kapott képviselőt, hanem csak – újabb kompenzációként – parlamenti szóvivőt.) Ezek azonban nem elegendők, mert nem tudnak változtatni a kisebbségek

eleve hátrányos helyzetén. A többségi elv ugyanis csak azért érvényesülhet és lehet demokratikus, mert a most kisebbségben maradtak abban reménykedhetnek, hogy legközelebb ők lesznek a többség, és másoknak kell akarataik ellenére alávetniük magukat ennek a többségnek. A nemzeti kisebbségek azonban eleve és állandóan kisebbségben vannak, tehát nekik mindig igazodniuk kell a többséghez annak minden reménye nélkül, hogy egyszer majd mások lesznek kénytelenek hozzájuk igazodni. Ezért van szükség korrekcióra. Vagy úgy, hogy legyenek kérdések, amelyekben a kisebbség maga dönt. (Itt még az autonómia sem segít, mert a többség-kisebbség viszonyt csak annyiban befolyásolja, hogy egy nagyobb területen a kisebbség egy kisebb területen többség lesz, de a kisebbség marad, csak most a nagyobb területen többség válik azzá.) Vagy úgy, hogy – akár a vétőjogig bizonyos kérdésekben – a döntéseket a kisebbséggel közösen kell kidolgozni.

A demokráciának ez a korlátja már bekapcsolódik a demokrácia mai válságát előidéző tényezők sorába, mert a gazdasági válság kiélezi a nemzeti ellentéteket és ezzel felfokozza azoknak a tényezőknek a hatását, amelyek a kisebbséget eleve hátrányos helyzetbe hozzák a demokrácia többségi elve révén. De erről majd a demokráciát fenyegető szélsőséges erőkről szóló fejezetben szólnunk. Itt elegendőnek tartottuk az egyszerű utalást arra, hogy a kisebbségek kérdésének megoldása érdekében számolni kellene a demokrácia egyik lényeges korlátjával, azzal, hogy eleve hátrányos helyzetbe hozza a kisebbségeket.

A tudomány adóssága

A mai társadalomtudomány és filozófia még nem jutott el odáig, hogy a jóléti állam és a demokrácia mai válságával foglalkozzon. A mai filozófia a válság előtt azonban számos vonatkozásban foglalkozott az állammal. A demokrácia korlátaival kapcsolatban már említett három gondolkodó – Schumpeter, Posner és Rorty – mellett említhetnénk John Deweyt, közülük ő foglalkozott a legtöbbet a demokrácia lényegével, tehát jó oldalával. Tőle származik például a demokrácia ilyen meghatározása: „A demokrácia több mint kormányforma, elsősorban az együttes élet, az egyesített kommunikált tapasztalat módja... Az emberi egyenlőségbe vetett demokratikus hit annak hite, hogy minden ember, függetlenül személyes adottságainak mértékétől és fokától, minden emberrel egyenlő lehetőségekre jogosult saját képességeinek kifejlesztése érdekében... Annak hite, hogy minden ember képes saját életét irányítani má-

sok kényszerítése vagy beavatkozása nélkül, feltéve, hogy a helyes feltételeket biztosítják.” (Tehát egybekapcsolja a demokráciának azt a két feltételét, amit mi az egyenlőség és a gondoskodó állam követelményeként említettünk.) De említhetnénk Robert Brandomot, Donald Davidson, Hilary Putnamot stb. A magyarok közül Boros Jánost, az erre a témakörre „szakosodott” pécsi egyetemi tanárt.

A mi szándékunk azonban nem az – erre nem is vagyunk felkészülve –, hogy a mai filozófiai és társadalomtudományi vizsgálódással foglalkozzunk. Igazi témánk éppen annak a válságnak az ismertetése, amellyel a tudomány még kevésbé, jelenleg inkább a szakmai újságírás foglalkozik. Ennek taglalása előtt azonban röviden szólnunk kell arról, hogy a mai válsághoz kapcsolódó témakörben három szakaszra oszthatjuk a kérdéskörre vonatkozó elmélkedések alakulását, és egyben annak a felfogásnak az alakulását is, hogy a demokráciával összefüggésben nincs és nem lehet semmilyen probléma. Az első szakaszban a „divatos” elméletek a jóléti állam leépítését hirdették. Azzal az érveléssel, hogy a piac maga minden problémát megold, ezt kiegészítette az a vélemény, hogy a piacnak erre az automatizmusára épülő demokrácia zavartalanul működik, vele kapcsolatban egyedül az okozhat gondot, ha az állam túlzottan befolyásolni akarja ezt a szabadon működő piacot, vagyis beavatkozik a gazdasági életbe és ezzel a demokrácia működésébe. Ennek az irányzatnak – elsősorban a „chicagói iskolának” és annak legismertebb képviselőjének, a Nobel-díjas Milton Friedmannek – a befolyása érződött meg Reagan amerikai elnök és Thatcher brit miniszterelnök – a napjainkban annyit bírált „liberalizmussal” azonosított – gazdasági politikáján. (Mintha ellentmondásnak tűnhetne, hogy ugyanaz a Friedman „kockázatosnak”, sőt „veszélyes hazardjátéknak” nevezte, hogy az Európai Unió tagjainak egy része politikai unió nélkül bevezette az eurót, mert „kérdéses, hogy az európai országok hajlandóak lesznek-e lemondani szuverenitásukról bankügyekben”.)

A második szakaszt a túlzott optimizmus korszakának mondhatnánk. Ez volt az az időszak, amikor a hidegháború a Nyugat abszolút győzelmével zárult, a Szovjetunió felbomlott, a történelem színpadáról Európában letűnt az a rendszer és ideológia, amely nem a nyugati demokrácia szellemében, hanem a kommunista-bolsevik szemlélet alapján képzelte el az emberiség – szerinte feltartóztathatatlan és egyenes vonalú – haladását az ideális társadalom (Krisztus földi birodalmának nem valószínű, hanem világi mása) felé, amelyben mindenki szükségletei szerint részesedik az agyagi javakból és képességeinek megfelelően járul hozzá

a közjóhoz. Ez volt az a korszak, amikor Francis Fukuyama meghirdette a történelem végét. 1992-ben ugyanis A történelem vége és az utolsó ember c. könyvében átvette Hegelnek azt a gondolatát, hogy a dialektikus fejlődés meghozza a történelem végét. (Ezzel a tétellel szemben fejtegette Marx, hogy az emberiség csak az előtörténelme korszakában van, igazi történelme majd a kommunizmussal kezdődik.) Ő az emberi történelmet az ideológiai csatározásokkal azonosította. Ennek alapján állította, hogy a történelemnek vége van, mert „az egyetemes konszenzus a demokrácia fejlődésének végpontján véget vet az ideológiai viszályoknak”. Vagyis az emberi történelmet az ideológiai csatározásokkal azonosította, és a korabeli vélemények által „a szovjet birodalom eltűnését követő soknak” nevezett megrázkódtatás hatására az emberi történelem végének minősítette azt, amit ő a liberális demokráciának a hidegháború befejezésével elért abszolút és végleges diadalának tartott. (Az utolsó embert pedig azzal kapcsolatban említette, hogy szerinte a biotechnológia által beépített és a tetszés szerint cserélhető „alkatrészek” egy másik, talán embernek már nem is nevezhető élőlényt hoznak létre.)

Fukuyamának ezt az elméletét sokan bírálták mindjárt megjelenése után. A legismertebb ellenérveket egy másik neves gondolkodó, Samuel Huntington fogalmazta meg. Szerinte Fukuyama tétele csak a hegeli–marxi dilemma visszakísértése, és nem állja meg a helyét. Részben azért, mert a liberális demokrácia nem vált egyetemessé. Részben azért, mert még ha egyetemessé vált volna is, akkor sem vetne véget az ideológiai vitáknak, mert vagy új elképzelések jelentkeznének, vagy ennek az ideológiának a képviselői között támadnának ellentétek. Azóta Fukuyama A történelem kezdete – Napjaink politikájának eredete címmel új könyvet adott ki, részben magyarázkodásként, részben nézeteinek világosabb megfogalmazásáért. E könyv francia kiadása kapcsán a Le Monde azt írta, hogy Fukuyama, a „nagy esszéíró” „túl naiv”.

A következő szakaszban már jelentkeztek a kételyek a demokráciával és annak hatékonyságával kapcsolatban, és ezért már történtek olyan kísérletek, hogy ezt a demokráciát megvédjék a kételyekkel szemben. E korszak tipikus termékének tartjuk két amerikai egyetemi tanár: Daron Asemoglu és James A. Robinson nemrég megjelent könyvét. E mű ugyanis nemcsak a demokrácia hatékonyságának megvédésére vállalkozik, hanem azt is be akarja bizonyítani, hogy a demokrácia az, ami lehetővé tette egy-egy ország fejlődését, megfogalmazva a tételt, hogy két ország közül mindig az fejlődött gyorsabban, amelyben demokrácia volt. Ez az érvelés még meggyőzőnek is tűnhet, amíg a szerzők azt fejte-

getik, hogy Mexikóhoz viszonyítva az USA azért ért el sokkal nagyobb gazdasági eredményt és haladást, mert az USA-ban demokratikus rendszer uralkodott. De már itt is felmerülhet a gyanú, hogy inkább fordítva áll a helyzet: az USA-ban azért lehetett demokratikusabb a rendszer, mert gazdasága sikeres volt. Amikor azonban az afrikai országok helyzetével foglalkoznak, és azzal érvelnek, hogy mind szembetűnőbb és fájdalmasabb bajaik a demokrácia hiányából fakadnak, akkor már nyilvánvalóvá válik, hogy a bajok nem a demokrácia hiányából erednek, hanem ezek a bajok akadályozzák meg a demokrácia kibontakozását. Legalábbis felmerül a dilemma, hogy a súlyos gazdasági gondok okozzák-e a politikai zavarokat (a demokrácia hiányát, szinte minden parlamenti és elnökválasztásnak fegyveres harcba torkollását) vagy pedig ezek a politikai zűrók (polgárháborús állapotok, az állam teljes szétesése, a társadalom rothadásának beindulása) akadályozzák a gazdasági gondok enyhítését.

(Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a szerzőpáros egyik tagja, Daron Asemoglu Szerbiába is ellátogatott. Itt adott sajtónyilatkozatában elárulta: a szerzők figyelmét már felhívták arra, hogy a világban már vannak politikai rendszerek, amelyek a gazdaságban hatékonyabbak, mint a demokrácia. Az ezzel kapcsolatban jelentkező kételyekre azt válaszolta, hogy ezek a nem demokratikus rendszerek csak ideiglenesen sikeresek, nekik is el kell jutniuk a demokratizálódás szakaszába. Csak-hogy éppen ennek az érvelésnek megvannak a maga gyengéi. 1. Ha ezek a rendszerek később kénytelenek lesznek demokratizálódni, akkor ez azt jelenti-e, hogy a fejlődés meggyorsítására csak a nem demokratikusabb állam alkalmas, és annak is el kell jutnia a demokratikus szakaszba, vagyis a fejlődés lelassulásának szakaszába? Ebben az esetben máris megdőlt az érvelés, hogy egy-egy államnak a másikkal viszonyított megugrása annak köszönhető, hogy demokratikus rendszere volt, amannak pedig nem volt. 2. Lehet, hogy ezek a nem demokratikus országok a gazdasági fejlődés hatására kénytelenek lesznek később demokratizálódni, de valószínűbb, hogy a fejlődés esetleges lelassulása náluk nem a demokratizálódást, hanem a szétesés, a rothadás beindulását hozza magával.)

Amíg nem a demokrácia alapjait képező tényezők – a fogyasztói társadalom, a nemzet és a jóléti állam – válságáról, hanem csak arról volt szó, hogy a nem demokratikus rendszerek hatékonyabbak, mert gyorsabb gazdasági fejlődést produkálnak (ezzel szemben érvel a fent említett szerzőpáros is), még a legmeggyőzőbben hatott Dani Rodniknak, a

Princeton egyetem török származású, Nobel-díj-várományosnak tartott tanárának az érvelése. Ő ugyanis azt hozta fel, hogy ezek a leggyorsabban fejlődő országok – Kína, Dél-Korea, Brazília, Tajvan – nem országuk legdiktatórikusabb rendszerének korszakában, hanem annak lerázása után érték el világraszóló sikereiket. Ez az érvelés is érvényét veszítette azonban, amikor a demokrácia válsága az alapok veszélyeztetése vagy torz működése miatt és formájában jelentkezett.

Mivel tehát a demokráciával foglalkozók elsősorban a demokrácia diadalát és előnyeit taglalták, a demokrácia válságával, vagy más-képp fogalmazva: a gazdasági változások következtében a demokrácia politikai rendszerében bekövetkező zavarokkal – tudtunkkal – a mai társadalomtudomány és filozófia nemigen foglalkozott. Ez a körülmény bírt bennünket arra, hogy ezzel a problémakörrel kapcsolatban – helyszűkében csak vázlatosan – éppen a demokrácia mai válságára vonatkozóan fogalmazzunk meg néhány gondolatot.

A válság

A világban az utóbbi évtizedekben hatalmas változások játszódtak le. Ezek a változások vezettek a demokrácia mai válságához is. E változásoknak két vonatkozására kell utalnunk ezzel a válsággal kapcsolatban. Az egyik: a világ kitágult. Részben megszűntek a távolságok. Még Jules Verne (1825–1908) korában is szenzációnak számított, fogadást lehetett vele nyerni, hogy 80 nap alatt meg lehet kerülni a Földet. Pedig akkor már a modernebb közlekedési eszközök is megjelentek. Ma viszont akár egy nap alatt is meg lehet ezt tenni. A vasút, a gőzhajó stb. jelentkezése előtt több mint egy hétig tartott az út Londonból Párizsba. Ma még az utasszállító repülőgépnél sem kell másfél óránál több. És Szent István aszerint határozta meg a megyék határát, hogy mekkora az a távolság, amelyet az akkor leggyorsabb közlekedési eszköz, a ló egy nap alatt megtesz, ma egy óra alatt két megyehatáron át lehet menni. A másik: a kommunikáció és a tömegtájékoztatás eszközei olyan fejlettségre tettek szert, hogy egymással szemben ülve beszélgethetünk Kanadában élő rokonunkkal, másodpercek alatt kapcsolatba léphetünk a világ legtávolabbi pontjával. Valamikor meg lehetett gazdagodni azzal, hogy valaki először értesült a waterlooi csata eredményéről, ma az egész világ helyszíni közvetítésben láthatta, hogyan csapódnak be az első rakéták Bagdadban, amikor az USA megtámadta Irakot. Mindez hihetetlen lehetőséget kínál nemcsak a szélsőséges erőknek (egy korábbi korban

Oszama bin Laden legfeljebb valamelyik arab falu bolondja lehetett volna), hanem a tömegek „megdolgozásának” is.

A másik változás, amire utalnunk kell: Európa fölényének, nemzetközi szerepének és jelentőségének lemorzsolódása. Ez a kontinens már az I. világháborúba belerokkant: aranytartaléka az USA-ba vándorolt, gazdasága az amerikai mögé szorult. A II. világháború után pedig bele kellett nyugodnia, hogy a világ irányítását a két szuperhatalom vette át. Az egyik része szovjet uralom alá került, a másik részének pedig tudomásul kellett vennie, hogy csak egy formában befolyásolhatja a világpolitikát: ha az amerikaiak nem sietnek valamit megtenni, akkor sürgethetik, ha pedig rögtön tesznek valamit, akkor latolgathatják, hogy helyeslik-e azt vagy ellenzik. És nemrég még 5 európai és 3 nem európai, 7 fehér és 1 sárga ország hozta létre a leggazdagabb országok G8-nak nevezett csoportját, nemsokára viszont még a fehér ember országai közül is legfeljebb az USA (amely nemcsak a nemzetek, hanem a fajok keverékévé is válik) és Oroszország maradhat a csoportban. Ezek a körülmények hatottak oda, hogy a demokrácia válságát akár Európa válságának is felfoghatjuk annak alapján, hogy a demokrácia is európai termék és sajátosság, azzal a kiegészítéssel, hogy európainak vesszük mindazt, ami – a fehér ember civilizációjának részeként – európai mintára és hatásra Amerikában, Ausztráliában, Óceániában kialakult. Sőt még a demokrácia válságával kapcsolatban is felmerülhet az a kétely, hogy nem a demokrácia, hanem csak a fehér ember civilizációja van válságban. Részben azért, mert e válság jelei legkevésbé az USA-ban – amely, mint mondtuk: mindinkább fajok keveréke – érződnek. Részben azért, mert a világ legnépesebb demokráciája ma India, amely egyben két dolgot is demonstrál. Egyrészt azt, hogy a demokrácia elviseli még azt a tarkaságot, a népeknek, fajoknak és vallásoknak azt a keverékét is, amit India jelent, ami azzal is jár, hogy ebben az országban tucatnyi fegyveres harc folyik. Másrészt ez a demokrácia arra is képes, hogy Indiát gyorsan fejlődő országgá tegye. Fejtetéseinkben azonban nem mehetünk ilyen messzire, ezért vizsgálatunk valójában az európai demokrácia válságára szorítkozik.

A demokrácia válságának egyik, talán leglényegesebb forrása, hogy válságba jutott az a gazdaság, amely – mint korábban vázoltuk – a demokráciának egyik alappillére, a demokrácia létezésének egyik alapvető követelménye, vagyis ami a demokrácia válságát összeköti a világot ezekben az években megrázó gazdasági válsággal, amely részben megmentette a demokrácia válságát kiváltó okokat, részben leleplezte, hogy a

demokrácia csak addig hatékony, sőt jóformán csak addig működik, amíg nem a többségnek kell áldozatokat hoznia, nem a többséget sértő döntéseknek kell megszületniük. Ez a gazdasági válság ugyanis egyszerre kezdte ki a demokrácia két alapját: az árucserére épülő gazdaság automatizmusát és a jóléti államot. Itt először a válságnak az egyik részét vizsgáljuk. E válság ugyanis megmutatta: nemcsak arról van szó, hogy a piac a maga automatizmusával és törvényszerűségeivel nem old meg minden problémát, hanem arról is, hogy a szabad, öntudatos, a saját érdekében racionálisan cselekvő ember, aki nélkül nincs, sőt nem lehet demokrácia, képes a vesztébe rohanni.

Mert a válsághoz ennek a polgárnak három vonatkozásban is káros, önromboló, vesztébe rohanó magatartása kellett. Az első az eladósodás. Ez az öntudatos polgár egyrészt hagyta, hogy államának vezetői a jövő nemzedékek terhére, eladósodással őrizték meg támogatottságukat és hatalmukat, amikor az európai színvonalat nem lehetett tartani. Másrészt maga is eladósodott, mert a mind öncélúbb és mind fékevesztettebb fogyasztás arra csábította, hogy többet költsön, mint amennyire pénze van. De hasonlóan károsnak bizonyult az is, hogy az életszínvonal mind nehezebbé váló tartása és az állandó vásárlás kényszerének hatása együtt arra bírja, hogy a piacot elárasztó, legolcsóbb kínai termékeket vásárolja. Ezzel egyrészt leépülésre kényszerítette az európai ipart, hisz olcsóbb mindent behozni vagy a tőkét külföldön befektetni, mint otthon gyártani. Másrészt felborult a kapitalista gazdálkodásnak az a rendje, amelyet más alkalommal már vázoltam.

Abban a vázlatban elmondtam, hogy mi, a Tito kíséretében lévő jugoszláv újságírók a francia kormány vendégeként a Concorde tér egyik sarkán lévő szállodában laktunk. Velünk szemben volt a Dior utódjának, Yves Saint Laurent-nek a divatszalonja. És amikor megjött a rendelkezés, hogy a Versailles-ban rendezendő fogadásra kötelező a csokornyakkendő, kitört a pánik, mert a szemben lévő szalonban a csokornyakkendő megvásárlásához néhány napidíj sem volt elég. Mire én – aki akkor már régi látogató voltam Párizsban, és először úgy érkeztem, hogy az a 10 dollár volt a zsebemben, amit akkor a külföldi látogatáshoz adtak, a többi ott várt rám – megnyugtattam a kollégákat: két sarokkal odébb ennek az összegnek a tizedéért-huszedéért megkaphatják. Mert akkor így dolgozott a kapitalista gazdaság: Saint Laurent nem kért állami segítséget a sarki bolt ellen, a sarki bolt nem folyamodott állami segélyért, mert ő olyan olcsón adta az árut. Mind több lett az olyan ember, aki nemcsak megengedhette magának, hanem kötelező státusszimbólum volt számára,

hogy márkás árut vásároljon, de a „középosztály” alsóbb rétegei is ugyanúgy öltözködhetnek, csak fél évvel később az állandóan „kiárusítást” hirdető kisboltokból. És az állam könnyen támogathatta azt a kevés embert, aki segélyre szorult. Utána azonban rohamosan romlott a helyzet. Először a „kiárusító” kisboltok mentek tönkre, mert maguk a nagyáruházak mentek ki az utcára, hogy maguk adják el „idény végi” árujukat, és megjelentek a kínai boltok. Utána az életszínvonal állandó emelkedése akadt el, hogy ne szaporodjon, sőt csökkenjen a márkás áruk vásárlóinak száma. Eladósodással egy darabig még próbálták tartani az iramot. De nem sok időbe tellett, és leálltak a gyárak, amelyek a „nagyközönségnek” gyártottak. Európa majdnem egész iparát leépítette, mert mindent olcsóbb volt behozni, a tőke már csak külföldön hozhatott hasznot.

A demokrácia válságának másik lényeges forrása, hogy a demokrácia meglétének másik alappillére és feltétele, a nemzet a jelentkező nehézségek miatt a szélsőséges erők hatása alá került, és ezzel felszínre tört mindaz, ami a nemzetben, mint az emberi közösség sajátos formájában – a lelkesítő és közösséget teremtő tényezők mellett – mindig is káros, sőt a legnagyobb szörnyűségeket magával hozó, az embernek ember általi gyilkolásának gyakorlatát megteremtő tényező volt. Részben az, hogy a nemzetnek rendelkeznie kellett egy mechanizmussal, amelynek az embert képesítenie kellett arra, hogy elhiggye: van valami, ami miatt meghalni érdemes és gyilkolni szabad. („Sehonnai bitang ember, / Ki most, ha kell, halni nem mer, / Kinek drágább rongy élete, / Mint a haza becsülete.” – írta Petőfi.) Ez a mechanizmus hozta azokat a borzalmakat, amelyekkel tele van az itt élő népek történelme. (1848-49-ben kölcsönösen falvakat romboltak le, más népeket irtottak. A románok emlékezetében ez a számunkra szabadságharcot jelentő küzdelem úgy él, hogy akkor román templomokat gyújtottak fel. A balkáni háborúban a szerbek albán falvakat gyújtottak fel, hogy „etnikailag tiszta” területeket kapjanak, a II. világháború népiirtások sorozata volt, a délszláv háborúk azért folytak, hogy minél nagyobb „etnikailag tiszta” területeket szerezzenek stb.) Részben az, hogy a nemzeti identitást rendszerint másokkal szemben, sokszor mások ellen alakítják ki és tartják fenn, erősítik.

Most a gazdasági válság a nemzetnek ezeket a legnegatívabb vonásait hozta felszínre. Sőt jelentkeztek azok a szubjektív erők, amelyek ezeknek a negatívumoknak a felszításával akarják valóra váltani számításaikat. A hatalmon levők és az ellenzékiek körében egyaránt jelentkezhetnek erők, amelyek örök hatalmukról álmodozva – a többi párttal, po-

litikai erővel szemben – a nemzettel azonosítják magukat. Erők, amelyek a hatalmat a nemzetben rejlő negatívumok gerjesztésével (más népek, bevándorlók, cigányok, a mi térségünkben sajnos a magyarok elleni izgatással, uszítással, más népek elleni kampánnyal) akarják megszerezni vagy megtartani. A mostani válság ezeknek az erőknek kedvez. Objektíve azzal, hogy kiélezi a harcot a piacokért, ami a protekcionizmus irányzatait, a „vásároljunk hazait” kampányokat szüli. (Még akkor is, ha a „hazai” Magyarországon a japán Suzuki, nálunk az olasz Fiat.) Szubjektíve a kormányok kezébe adja az eszközt, amivel el lehet terelni a figyelmet a megszorításokról, amivel fenn lehet tartani a kormányok támogatottságát, csökkenteni lehet az ellenállást. Ez lehet a segédeszköz a kormány hatékonyságának megőrzéséhez, hisz „hazaárulónak” lehet nyilvánítani mindenkit, aki a kormány ellen van, ez lehet az indoklás mindenre, amit a demokrácia visszaszorítására, a végrehajtó hatalom erősítésére tesznek. Ellenzékben pedig hatékony eszköz lehet a hatalom megszerzéséért vívott harcban azzal a nyíltan vagy burkoltan vallott céllal, hogy ők majd „rendet csinálnak”, amiben a demokrácia visszaszorításának minden eszköze benne van, a bírálat elfojtásától más népek „megrendszabályozásáig”. (Térségünkben látjuk, hogy a nemzet veszélyeztetettségéről is szépen lehet szónokolni a hívek toborzásakor, elfeledkezve arról, hogy egy nemzeti közösségre az anyanemzet államának elvándorlásra csábító ereje nagyobb veszély minden falfirkánál, sőt még a magyarverésnél is.) És mind a kettőnél hatékonyabb eszköz a Brüsszel elleni ágálás, mintha Brüsszel és a megszorítások követelése lenne minden baj forrása. Elfeledkezve arról is, hogy az Európai Unió nem egyszerűen gazdasági társulás, hanem egyetlen eszköz, amely véget tudott vetni annak, hogy Európa történelme a népek állandó háborúzásának sorozata, népirtások krónikája legyen, a kontinens történelmében először ilyen hosszú időre képes volt megakadályozni, hogy a népek egymás torkának ugorjanak. (Bár még az Unió sem tudta elejét venni annak, hogy nemrégiben a délszlávok, most az ukránok és oroszok irtsák egymást. De jusson eszünkbe, hogy az I. világháború vége és a II. világháború kezdete között mindössze 20 év telt el.)

A demokrácia válságának harmadik forrása, hogy nehézségek merültek fel a jóléti állammal kapcsolatban, amely a demokrácia harmadik alappillére, feltétele volt. A gazdaságban lezajlott változások, a pénzforrások elapadása, az ipar leépítése, a külkereskedelmi mérleg állandó hiánya párosulva az átlagéletkor meghosszabbodásával és az egészségügy, az oktatás költségeinek szakadatlan növekedésével oda vezetett,

hogy az állam mind nehezebben tudta fedezni saját költségei mellett az oktatás kiadásait meg az egészségügyi és nyugdíjalapok mindinkább növekvő hiányát, mind nehezebben tudott pénzt találni egyik fontos funkciójához: a kapitalizmus hajtóerejét adó verseny áldozatainak felkarolásához, azok megsegítéséhez, akiknek a gazdasági gépezet már nem biztosította a megélhetést, a lakhatást stb. Ez aztán kiélezte mindazokat az ellentéteket, amelyek ellenségei a demokráciának, akadályozzák annak a közösségnek a kialakulását, amelyben a többségi álláspont békésen megteremtődhet, és a kisebbség ezt az álláspontot tudomásul vegye, természetesnek tekintse. Jelentkeznek azok a tényezők, amelyek gátolják a demokratikus közösség kialakulását, mert felfokozzák a közösséget megbontó ellentéteket, minimum harcot gerjesztenek a mind szűkösebb eszközökért, ellenséggé degradálva mindenki mást, aki ugyanígy jogot formál ezekre az eszközökre, vagy egyszerűen csak táplálja a gazdasági feltételek megromlása miatt különben is jelentkező és erősödő elégedetlenséget, mert erre sincs pénz, arra sincs pénz, vagy legalábbis mind kevesebb van.

Mindennek következménye: 1. a hordószónokok populizmusának előretörése; 2. a kormányok lépésképtelenségének elhatalmasodása; 3. a kizárólag a népszerűségükkel törődő, ennek következtében a problémáknak továbbra is a következő választások utánra áttolásán dolgozó kormányok és a „minél rosszabb, annál jobb” álláspontra berendezkedő ellenzékék jelentkezése; 4. csak a pillanatnyi érdekekkel számoló és az elégedetlenség miatt minden tiltakozást randalírozássá átalakító, önpusztítást végző tömegek megmozdulása. De menjünk sorjában.

A demokráciára – mint láttuk – már az ókorban veszélyes populizmus két formában érezteti hatását. Elsősorban minden országban és ennek következtében az egész Európai Unióban erősödnek a szélsőséges erők, amelyek fennhangon hirdetik, hogy ők minden problémát megoldanak, csak kerüljenek hatalomra. (Közismert, hogy Hitler is választással került hatalomra, és utána gyorsan módot talált arra a kísérletre, amellyel uralmát „évezredes hatalommá” próbálta átalakítani, sőt valamivel több mint tíz évig ez sikerült is neki. Még ígéreteinek egy részét is teljesítette: az országot átsegítette a gazdasági válságon, véget vetett a kilábalást nehezítő elégedetlenségnek, lendületbe hozta a gazdaságot, csökkentette a munkanélküliséget. De ezért a „sikerért” a német nép borzalmas árat fizetett, mert mindezt háborús előkészületekkel, borzalmas terrortal és azzal érte el, hogy a német népet bűnrészessé tette a zsidók kiirtására irányuló kísérletben.) Ezek az erők nemcsak mind hangosab-

bak, mind több szavazatot kapnak az egymást követő választásokon, hanem már az is megesett, hogy szélsőséges párt végzett az első helyen az Európai Parlament választásain két olyan kulcsfontosságú országban, mint Franciaország és Nagy-Britannia, Magyarországon a Jobbik megelőzte a baloldal pártjait stb. Erre a jelenségre utal az is, hogy bármelyik országban elegendő, hogy új párt alakuljon, és az máris választási sikert érjen el, sőt Bulgáriában már kétszer is megesett, hogy két ilyen párt mindjárt megalakulása után hatalomra került. (Ebben már benne van a válságnak egy másik tünete is: a tömegek általános kiábrándulása a politikából.)

A populizmus előretörésének másik – talán még veszélyesebb – formája, hogy a hatalmon lévő párt ilyen populizmussal igyekszik megszilárdítani és meghosszabbítani a hatalmát. Az erre irányuló kísérletnek az egyik formája, hogy megpróbálják hatékonyabbá tenni a végrehajtó hatalmat. Vagy azzal, hogy – mint Olaszországban tették a sok rövid életű kormány tapasztalatán okulva – először módosították a választási törvényt, hogy a biztosabb kormánytöbbség érdekében az első helyen végző párt még „ajándékba” kap egy csomó mandátumot, majd leépítették a régi módon választott és a kormány hatékonyságának gyengítésére képes szenátus hatáskörét. Vagy úgy, hogy – az „erős” miniszterelnök köztársasági elnökké történő megválasztása után – be akarják vezetni a parlamenti rendszer helyébe lépő elnöki rendszer vagy amerikai, vagy francia formáját. (Erdogan török miniszterelnök már köztársasági elnök lett, Fico szlovák miniszterelnök pedig már tett egy ilyen sikertelen kísérletet. Magyarországon is emlegetik, hogy Orbán köztársasági elnökként kívánja folytatni politikai karrierjét.)

A kormányok által érvényesített populizmus másik formája, hogy – valamilyen „örök” hatalomról álmódva – nemcsak mindent kipróbálnak – a választási rendszer módosításától a hosszabb időre kinevezett fontos tisztségek bevezetésén át az ellenzék ellehetetlenítéséig – az éppen uralmon lévő párt hatalmának a meghosszabbítására, hanem igyekeznek leépíteni azokat a formákat is, amelyek képesek a kormány hatalmának a korlátozására, döntéseinek ellenőrzésére. A kötelező parlamenti egyeztetésnek a mellőzése érdekében a törvényeknek nem a kormány által, hanem „képviselői kezdeményezéssel” történő benyújtásától az alkotmánybíróság hatalmának megnyirbálásán át a sajtószabadság korlátozásának próbálkozásaiig. (Erdogan még az internet adta szabadságot is korlátozta, mert keringett rajta egy felvétel fiának korrupciógyanús ügyleteiről.) Mert megirigyelték a kevésbé demokratikus, de gazda-

ságilag hatékonyabb Szingapúr gyakorlatát, hogy a gazdasági törvények elfogadására titokban hívták össze a parlament kormánypárti képviselőit, mert e törvények végrehajtásának hatékonyságát még a szokásos ellenzéki szónoklatokkal sem akarták csökkenteni. De közben ki akarják küszöbölni a demokráciának azt a jellegzetességét is, hogy nem szereti, ha egy személy vagy párt túl sokáig van hatalmon. Ritkán fordul elő még az is, hogy egy párt háromszor egymás után választást nyer, és a hosszabb hatalmon levés mindig azzal végződik, hogy a pártot olyan súlyos csapás éri, amilyent nehezen tud kiheverni. És itt nem számít semmilyen siker, érdem, eredmény, semmilyen népszerűség. Bevonulhatott a történelembe, de Churchill választást veszített a II. világháború megnyerése, Kohl Németország egyesítése után.

(Csak zárójelben mondanánk el, hogy – a „politizálás” abszurdumát és kettős mércéjét demonstrálva – mindezt még felfokozottabb változatban szó nélkül elnézik Erdogánnak, de Orbán esetében – a félreértelmezéseket, félreértéseket és félremagyarázásokat tudatos túlzással, sőt néha hamisítással tarkítva – a Magyarország ellen folyó kampány tárgyává teszik. Azt még csak érthetetlennek tarthattuk, hogy ifjabb Bush a diplomácia történelmének – az után, hogy XIV. Lajos idején a palotahölgyek, akkor még véccé hiányában, éppen akkor ürítették az utcára az éjjeliedényeket, amikor az angol követ jött a királyhoz – legnagyobb kitolását éppen Orbán ellen produkálta. Az történt, hogy az amerikai elnök más elfoglaltságára hivatkozva az alelnökre bízta a tárgyalást a magyar miniszterelnökkel, de séta közben mégis „benézett” a tárgyalókhöz. A magyar lapok ezt úgy közölték, hogy az elnök mégis szakított időt az Orbánnal való találkozásra. Közben Bush – a maga texasi modorával – Orbán tudtára akarta adni, hogy az a „fontosabb dolog”, ami miatt nem tárgyalhat vele, kutyájának a sétáltatása. Amikor pedig ezt még az úriember idősebb Bush is megsokallta, és kárpoztulásul Orbánt meghívta birtokára, éppen Orbán orra előtt „elfogyott” a jegy arra a légi járatra, amellyel a birtokra akart utazni. De a Magyarország elleni kampányt még az egyáltalán nem kesztyűs kezű ellenzék is megsokallta, hangsúlyozva, hogy ez már nem Orbánt, hanem az országot sérti. Ebben a kampányban ugyanis olyasmi hangzik el, mint az, hogy a Die Zeit szerint Magyarország Oroszország, Kína és Törökország példáját akarja követni, sőt a New York Times szóvá teszi: Magyarországon megsértenek olyan értékeket, mint a jogállamiság, szabadság, demokrácia és emberi jogok, majd levonja a következtetést: „A bizottság (az EB) komolyan csökkentené saját hitelességét, ha elmulasztana lépéseket tenni Magyar-

ország szankcionálása érdekében ezen értékek megsértése miatt.” De még Obama amerikai elnök is úgy nyilatkozott: „Magyarországon megfélemlítik a civilszervezeteket.”)

Ennek a populizmusnak – kormányoknál és ellenzéknél egyformán jelentkező – a legveszélyesebb formája a nacionalizmus élesztgetése. Ártatlanabb jelentkezése az Európai Unió vagy a Világbank elleni ágálás. Részben annak a látszatnak a keltése, hogy a népszerűtlen intézkedésekért nem a kormány a felelős, hanem az EU vagy a Világbank követeli ezt tőlük. (Magyarországon képesek voltak egy olcsó hitelt drágábbal kifizetni, csak hogy hirdethessék „függetlenségi harcukat”.) Részben – kormánynál és ellenzéknél egyaránt – mert olyan szépen lehet szónokolni a függetlenségnek külföldi beavatkozással szembeni védelméről. Holott hogyan lehetne egyáltalán függetlenségről beszélni, amikor egy távoli esemény – mondjuk egy amerikai bank csődje – sokkal nagyobb hatással van a polgárok hétköznapijaira, mint kormányuk bármelyik intézkedése, amikor egy senkit semmire nem kötelező hitelminősítő intézmény leminősítése tönkretelhet egy országot? Ennek az ébredező nacionalizmusnak azonban – mint mondtuk – ártatlanabb formája a már említett szembefordulás az Európai Unióval. Legveszélyesebb formája pedig éppen a már szintén említett törekvés, hogy a nemzeteket egymásnak akarja ugrasztani. A kölcsönösen egymást gerjesztő nacionalizmusok egyik formája mindenáron ellenséget akar találni, aki ellen izgatva látszólag „nemzeti egységet” igyekszik teremteni, valójában csak magának akar a hatalom megszerzéséhez vagy megtartásához szükséges támogatásokat szerezni. Mindegy, hogy ez a saját nemzetét veszélyeztető ellenség a bevándorló, a cigány vagy – sajnos a mi környékünkön leggyakrabban – a magyar. A kölcsönösen egymást gerjesztő nacionalizmusnak a másik formája pedig éppen a nemzetet a fenti hozzáállással fenyegető veszélyekkel való ijesztgetéssel, vagy éppen e veszélyek eltűlésével akarja a hatalmat megtartani vagy megszerezni.

A demokráciát fenyegető veszély fent említett formái is a mostani gazdasági válság hatására erősödnek. De a gazdasági válság hatása még jobban kifejezésre jut e veszély egyéb formáinál. Mint mondtuk: az egyik következmény a kormányok lépésképtelensége, vagyis annak számos megnyilatkozása, hogy a kormányok mennyire tehetetlenek a gazdasági válsággal szemben. Ez a lépésképtelenség ugyanis csak nagyobb részben annak a következménye, hogy a kormányok nem is képesek sokat tenni a világon végigsöprő válság megoldására. Mert annak – mint a demokrácia alapjai megingásának részletezésénél már korábban

elmondtuk – olyan mélyebb és komolyabb okai vannak, hogy azok le-
küzdése meghaladja egy-egy kormány erejét, tehát az okok kiküszöbölé-
se sokkal átgondoltabb és nagyobb erőfeszítést, a helyzetnek általáno-
sabb és gyökeresebb megváltoztatását követeli (még azzal a kétellyel is,
hogy van-e megoldás, és egyáltalán ki lehet-e iktatni az okokat, vagy az
emberi társadalomra minden erőfeszítés ellenére sötét jövő, a nélkülözés
társadalmának beköszöntése vár), mint amennyire egyetlen kormány
képes. Ebbe a lépésképtelenségbe azonban a demokrácia alapjainak
megingására utaló tényezők mellett beleépülnek azok az okok is, ame-
lyek a válságnak a társadalom szubjektív erőire gyakorolt hatásából
erednek, köztük az a három dolog is, amit mi fentebb a demokrácia vál-
ságának 3. és 4. következményeként említettünk.

A demokrácia válságába beépülő egyik következmény, hogy a
kormányok – vagy talán inkább a posztjukat féltő tisztségviselői, parla-
menti mandátumaikat féltő képviselői – jobban odafigyelnek a közvéle-
mény-kutatás adataira, mint a gazdasági helyzet alakulására, a polgárok
életszínvonalának a romlására. Ennek következménye, hogy a népszerű-
ségüket féltő kormányok és miniszterelnökök, a támogatottságukat féltő
pártok és a parlamenti mandátumukat féltő képviselők nehezen – haboz-
va és felemásan, a nagyobb ellenállásra azonnal visszakoza – teszik
meg az elkerülhetetlenül szükséges intézkedéseket, ha egyáltalán megte-
szik őket. Általában mindössze arra törekednek, hogy megnyerjék a kö-
vetkező választásokat. (Mivel a rendkívüli helyzet és a nagy bajok köny-
nyen kikényszerítik még a rendkívüli választásokat is, még annyi ment-
ségük sincs, amennyi korábban volt: mandátumuk elején még tehetnek
népszerűtlen lépéseket, van idejük mandátumuk második részében javí-
tani esélyükön, törődni a támogatottság megszerzésével, mint ahogyan
most Magyarországon nyíltan kimondják: az őszi helyhatósági választá-
sok után három évig nem lesz választás, tehát nyugodtan dolgozhatnak.)

Innen van az is, hogy olyan általánossá vált annak bizonygatása:
nem megszorításokra, hanem a gazdasági lendület fokozására van szük-
ség. Ez ugyanis csak ködösítés, mert: a gazdasági lendületet nem tudták
fokozni, a munkanélküliséget nem tudták visszaszorítani. (Magyarország
e tekintetben még szép eredményeket ért el. A csak több európai ország
teljesítményéhez hasonlítva számottevő, de még a világot sem
megközelítő teljesítménye sem a gazdasági helyzet általános javulásának
az eredménye, hanem annak a megteremtett nagyobb hatékonyságnak a
velejárója, amely miatt külföldön az országot a demokrácia felszámolá-
sával vagy a nacionalizmus élesztgetésével vádolják; eredménye rész-

ben Németország növekedése némi megindulásának, részben annak, hogy más országok még kevesebb lehetőséget nyújtanak, de legnagyobb részben annak a nyitásnak a világ felé, amelynek egyik vonatkozása miatt Orbánt a választási kampányban nemcsak oktalanul, hanem ízléstelenül is Putyin pincsijének nevezték. Harmadsorban annak is tulajdonítható, hogy néhány intézkedésnek – például a rezsicsökkentésnek – a hatása csak később érződik majd meg, hogy a munkanélküliség csökkentése csak a közmunka bevezetésével magyarázható stb. És nagyon lényeges az is, hogy szinte ellenállás nélkül végrehajthatott olyan intézkedéseket – például a kórházak, iskolák összevonását –, amelyeket a Gyurcsány-kormány az ellenállás miatt nem mert vagy nem tudott végrehajtani.)

Továbbá a gazdasági lendület serkentése további két okból is ködösítés. (Még ha nem is említjük, hogy itt mind keményebb versengés vár az államokra a külföldi piacokért és a külföldi pénzekért.) Az egyik ok az, hogy a jóléti állam anyagi helyzetére való tekintettel a gazdaság serkentéséhez szükséges eszközöket valahonnan el kell vonni, tehát másutt megszorításokra, esetleg még a mostaninál is szigorúbbakra lenne szükség. A legfőbb ok azonban, hogy a gazdaság serkentése nyilvánvalóan csak a fogyasztás növelésével érhető el, ehhez eddig csak egy eszközt ismertek: az eladósodást, vagyis a népszerűség mostani, csak a következő választások megnyeréséig elegendő szintjének az őrzését a holnapi kormányok és későbbi nemzedékek terhére. (Franciaországban már megtörtént, hogy kormányátalakításra kényszerültek, mert a gazdasági miniszter nem volt hajlandó beleegyezni abba, hogy a mostani, tehát a későbbi nemzedékeket terhelő 8 százalékos költségvetési hiányt a Brüsszel által, a közös pénz érdekében megkövetelt 3 százalékra szorítsák le.)

E problémának a másik oldala, hogy az ellenzék mind kevésbé tud különbséget tenni az ország és a kormány között. A klasszikus demokráciában ez aránylag egyszerű a dolog: Őfelségének van kormánya és Őfelségének van ellenzéke. Így az ellenzék mindig tudja, hol a határ, ameddig elmehet a kormány támadásában anélkül, hogy sértené Őfelségét, és a kormány tudja, meddig mehet az ellenzék mellőzésében anélkül, hogy Őfelségét sértené. Később az a benyomás támadt, hogy ennek a szabálynak a mellőzése csak a rendszerváltás időben elvesző, demokratikus hagyományok nélküli országaira jellemző. (Szinte egyetlen ellenzék sem tudja felmérni, hol a határ, amelyen túl a kormány támadása már nemzeti érdekeket veszélyeztet, tehát a nemzet ellen fordul. Sőt a Gyurcsány-kormány idején a parlament külpolitikai bizottságának – tehát annak a szervnek, amelynek feladata a külpolitika pártonfelettségét

szavatolni – fideszes elnöke a nyilvánosság előtt nyomdafestéket nem tűrő szavakkal nyilatkozott külügyminiszteréről, újabban pedig az ellenzék „fúrta” az ország jelöltjét az európai biztosí posztra.) Amíg aztán ki nem derült, hogy a régebben demokratikus országokban is az ellenzék képes a „minél rosszabb, annál jobb” taktikát folytatni, vagyis a népszerűség és a hatalom megszerzése érdekében képes a nemzeti érdekeket veszélyeztetni a kormány támadásával, gerjeszteni az amúgy is megnyilvánuló ellenállást, amelyet az elkerülhetetlen, tehát nemzeti érdeket képező intézkedések kiváltanak.

Az ilyen elkerülhetetlen intézkedések elleni lázadás is egyike a mostani gazdasági válság hatásaként jelentkező, a demokrácia ellen irányuló tényezőknél. Nemcsak a közönynek, a politika iránti érdektelenségnek a járványszerű terjedéséről van szó. (Ezt nem részleteznénk, tehát nem foglalkoznánk mondjuk a szavazástól való tartózkodásnak a jelenségével, amelynek folytán Magyarországon 30 százalék alatti országos támogatottsággal kétharmados parlamenti többséget lehet szerezni.) Ma már a tömegek irracionális tevékenységéről beszélhetünk. Ennek a kérdésnek az egyik oldala, hogy a tömegek úgy tettek, mint az egyszeri paraszt, aki, amikor látta, hogy a jég elveri a szőlőt, fogta a baltát és szabdalni kezdte a tőkét azzal a felkiáltással: Na nézzük, Uram, mire megyünk ketten együtt. Vagyis: mindent megtettek, hogy még súlyosabbá tegyék országuk amúgy is nehéz helyzetét. (Például: a görögök, amíg kissé magukhoz nem tértek, mindent megtettek annak érdekében, hogy tönkretegyék az egyetlen dolgot, ami enyhíthette külkereskedelmi mérlegük hiányát, a turizmust.) A másik oldala, hogy a tömegekben, a lelkükben annyi robbanóerő halmozódott fel, hogy minden tüntetés nagyon könnyen válik randalírozássá, autók, szemetesládák felgyújtásává, kirakatok beverésévé, fosztogatássá, gyújtogatássá. Mindegy, hogy a fák kivágásától az áremelésen át a rendőri túlkapásokig valamilyen semleges okról vagy a kormány valamelyik elengedhetetlen, már amúgy is késő intézkedéséről van-e szó, a vége mindig ugyanaz: a tüntetők valóságos csatákat vívnak a rendőrökkel. És ez a jelenség is a demokráciát fenyegető tényezővé válik. Mert részben indokoltá teszi az antidemokratikus lépéseket, részben erősíti azt a benyomást, hogy „keményebb” fellépéssel, a demokrácia leépítésével, autoritárius rendszer kiépítésével kiküszöbölhető a tömegek ellenállása az okvetlenül szükséges intézkedésekkel szemben, kikényszeríthető, hogy akadályoztatás nélkül, zavartalanul hassanak ezek az intézkedések.

Összegzés

Az álmok megmaradnak, az álmok örökké élnek – Alex Salmond, a függetlenségről kiírt népszavazást elvesztő skót miniszterelnök mondta ezt lemondásakor, kicsit önmaga és híveinek a vigasztalására. Igen, az álmok megmaradnak. A demokrácia hívei mind elkeseredettebben látják, hogy az emberiség nagy gondolkodói által megálmodott eszme mind nagyobb veszélybe kerül. Mert ez az eszme, a legjobb megoldás, az ideális állam keresése nélkül nem lenne filozófia, üres lenne a filozófia történelemlékönyve. Mert amíg gondolkodó ember lesz, élni fog az eszmény, a szabad, életét és világát szabadon formáló, sorsát kézben tartó ember eszményképe. Tehát élni fog az a remény is, hogy az ember megteremti közösségét, amely eléri a József Attila által megfogalmazott célt: „S a hozzáértő, dolgozó / nép okos gyülekezetében / hányini-vetni meg száz bajunk.” (Éppen amikor ezeket a sorokat írjuk, Hongkongban demokráciát követelve tüntetnek a fiatalok. És a Nyugatnak valószínűleg hamarosan el kell döntenie, hogy a demokráciát követelőknek szurkol-e, mindegy, azért-e, mert ezzel az ő eszményei diadalmaskodnak, vagy azért-e, mert ezzel csökken Kína versenyképessége, vagy pedig attól fél, hogy az okos kommunista vezetőség fogyasztást növelő bölcsessége saját bajaival elfoglalva nem lesz képes őket kihúzni a válságból.)

Ma azonban a demokrácia súlyos válságban van. Válságba döntötte, hogy kiderült: csak akkor és addig hatékony, amikor és amíg nem a többségnek kell áldozatokat hoznia, fájdalmas döntéseket elfogadnia. Válságba döntötte, mert még a régebbi demokráciák országaiban a pártviszályok, politikai csatározások martaléka lett. Áldozatul esett a csak a hatalom megőrzésével, a választások megnyerésével törődő kormányoknak, a hatalom megkaparintása érdekében semmitől – még magukat a nemzettel való azonosítástól sem – vissza nem riadó ellenzéknek. A beléje vetett hitet megtépázta, hogy a nem demokratikus rendszerek gyorsabb fejlődésre képesek, hogy világ gazdasági növekedésének átlaga akár négyszerese is az európai növekedésnek, még annak is örülniük kell, hogy egyáltalán van – ha van – növekedés.

És a legkínzóbb gondolat: az emberiség egyik legszebb eszménye, az öngazgatás megbukott, mert a munkások csak béremelést akartak. Most az a veszély fenyeget, hogy a demokrácia csődöt mond, mert az ember csak magasabb életszínvonalat akar. Tehát már most itt a baj, hisz az európai életszínvonal már a gazdasági válság előtt sem volt tovább növelhető, a kegyetlen igazság pedig: nem is tartható. Holnap már

a kínai fogyasztás sem lesz tartható, mert hat bolygó sem lenne képes eltartani a Föld lakosságát, ha nem három-, hanem akár másfél milliárd ember is amerikai szinten fogyasztana.

De mondá az Úr: Ember küzdj és bízva bízzál!